

Ж.С. Сандыбаев¹

¹ Мақсұт Нәрікбаев университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: Abu_tasnim@mail.ru

ҒАЗАЛИ ІЛІМІНДЕГІ АДАМ МЕН ҚОҒАМ: ЭТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ФИЛОСОФИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбу Хамид әл-Ғазалидің адам мен қоғам қарым-қатынасындағы этикалық құндылықтар философиясы кеңінен талданады. Ойшылдың «орта жол» қағидасы адамның табиғи құмарлықтары мен ашу күшін мүлдем жою емес, оларды ақылға бағындыру қажеттігін дәлелдейді. Ғазали жүректің тазалығы, еркіндік пен адамдық болмыстың мәні туралы терең ой қозғайды. Ол сұхбат әдебі, достық пен бауырмалдық, сапар мәдениеті, ұстаз бен шәкірт арасындағы байланыс сияқты қатынастардың рухани кемелденуге ықпалын айқындайды. Ғазали білім мен тәрбиенің бірлігін жеке тұлғаның дамуы мен қоғамдағы үйлесімнің басты тетігі ретінде қарастырады. Оның ілімі бойынша адам білім мен көркем мінезді игеру арқылы ғана қоғамға мейірім мен сүйіспеншілік дарытып, шынайы еркіндікке қол жеткізе алады.

Түйін сөздер: Ғазали, ислам философиясы, этикалық құндылықтар, адам, қоғам, кемел адам, достық, сұхбат мәдениеті, ұстаз және шәкірт, мораль, этика.

جالغاس سانديبايف

جامعة ماكسوت ناريكبايف، أستانا، كازاخستان
e-mail: Abu_tasnim@mail.ru

الإنسان والمجتمع في فكر الغزالي: فلسفة القيم الأخلاقية

الملخص: تتناول هذه المقالة فلسفة القيم الأخلاقية في علاقة الإنسان بالمجتمع عند أبو حامد الغزالي بشكل موسع. تؤكد قاعدة «الطريق الوسط» التي طرحها المفكر على ضرورة إخضاع الشهوات والغضب للعقل، لا القضاء عليها بالكامل. يناقش الغزالي بعمق نقاء القلب، والحرية، ومعنى الوجود الإنساني. كما يبرز تأثير آداب الحوار، والصداقة والأخوة، وثقافة السفر، والعلاقة بين المعلم والتلميذ في تحقيق الكمال الروحي. ويرى الغزالي أن وحدة العلم والتربية هي مفتاح تطور الفرد وتحقيق الانسجام في المجتمع. ووفقاً لتعاليمه، لا يستطيع الإنسان أن ينشر الرحمة والمحبة في المجتمع ويصل إلى الحرية الحقيقية إلا من خلال اكتساب العلم وحسن الخلق.

الكلمات المفتاحية: الغزالي، الفلسفة الإسلامية، القيم الأخلاقية، الإنسان، المجتمع، الإنسان الكامل، الصداقة، ثقافة الحوار، المعلم والتلميذ، الأخلاق.

Zh. Sandybayev¹

¹Maksut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan
e-mail: Abu_tasnim@mail.ru

HUMAN AND SOCIETY IN AL-GHAZALI'S THOUGHT: THE PHILOSOPHY OF ETHICAL VALUES

Annotation. This article explores Abu Hamid al-Ghazali's philosophy of ethical values in shaping the relationship between the individual and society. Central to his thought is the «middle path,» which calls not for suppressing natural desires or anger but for guiding them with reason. Al-Ghazali reflects deeply on inner purity, freedom, and the essence of human existence. He examines the ethics of dialogue, friendship and brotherhood, travel etiquette, and the teacher–student relationship as key means of spiritual growth. Knowledge and moral cultivation, in his view, form the foundation of personal development and social harmony. By uniting education with refined character, Al-Ghazali offers a comprehensive model where compassion, self-discipline, and the pursuit of truth enable both individual fulfillment and a just, balanced society.

Keywords: Al-Ghazali, Islamic philosophy, Ethical values, Human, Society, Perfect human, Friendship, Culture of dialogue, Teacher and student, Morality, Ethics.

Ж.С.Сандыбаев¹

¹Университет Максута Нарикбаева, Астана, Казахстан
e-mail: Abu_tasnim@mail.ru

ЧЕЛОВЕК И ОБЩЕСТВО В УЧЕНИИ АЛЬ-ГАЗАЛИ: ФИЛОСОФИЯ ЭТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. Статья посвящена философии этических ценностей в учении Абу Хамида аль-Газали о взаимоотношении человека и общества. Мыслитель развивает идею «золотой середины», подчеркивая необходимость не уничтожения природных страстей и гнева, а их подчинения разуму. Особое внимание уделено вопросам очищения сердца, свободы и смысла человеческого бытия. Анализируются этика беседы, дружбы и братства, нормы поведения в путешествиях, а также отношения между учителем и учеником как важнейшие элементы духовного совершенствования. Газали рассматривает знание и нравственное воспитание как ключ к личностному росту и общественной гармонии. Его подход показывает, что истинная свобода и гармоничное общество возможны лишь через сочетание образования, внутренней дисциплины и развития высоких моральных качеств.

Ключевые слова: Газали, исламская философия, этические ценности, человек, общество, совершенный человек, дружба, культура беседы, учитель и ученик, мораль, этика.

Кіріспе.

Имам Ғазали – исламдық ой тарихында елеулі орын алатын ұлы ғұлама. Имам Ғазали, толық аты-жөні Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали (1058-1111) Хорасан аймағында дүниеге келген. Ғазали жастайынан діни білім алып, фикһ, теология, тәпсір, хадис сияқты ислам ғылымдарын жетік меңгерген. Имам Ғазалидің ең маңызды еңбектері: «Ихья әл-Улумиддин» (Дін ғылымдарының қайта жаңғыруы), «Кимйә әс-Саадат» (Бақыт химиясы), «Әдәб ул-Муфрадат». «Ихья әл-Улумиддин» – исламдағы рухани өмірді жандандыру мен нығайтуға бағыт-бағдар беретін жан-жақты еңбек. Ғазалидің бұл еңбегі ислам әлемінің ең маңызды философиялық және мистикалық шығармаларының бірі болып саналады. Имам Ғазали исламдық ой тарихында философия мен сопылықты синтездеді. Сопылық көзқарасымен танымал болған Ғазали философиялық шығармаларымен де танымал. Оның исламдық ойға деген сыни көзқарастары сол кезде де, бүгінде де құрметке ие.

Имам Ғазали еңбектері ислам этикасы мен руханиятының тоғысқан биігін көрсетеді. Ғалым өз еңбектерінде діни құндылықтарды тек жалаң қағидаттармен түсіндірумен шектелмей, адам мен қоғам арасындағы берік үйлесімділікке негізделген мораль философиясын ұсынды. Қоғамдағы адам өмірінің мәні мен қызметі туралы кешенді талдау жасай келіп, Ғазали жалпыға тән этикалық құндылықтар философиясын ұсынды.

Бұл мақалада Ғазали еңбектері негізінде адам табиғаты мен оның

қоғамдағы орны, сондай-ақ этикалық құндылықтардың мәні мен мазмұны философиялық тұрғыдан талданады. Сонымен қатар Ғазали көзқарастарының қазіргі қоғамдағы рухани-адамгершілік тәрбиеге ықпалы да қарастырылады.

Зерттеу әдістері.

«Ғазали іліміндегі адам мен қоғам: этикалық құндылықтар философиясы» тақырыбын объективті ашу үшін біршама зерттеу тәсілдері мен әдіснамалары қолданылды. Айталық, Имам Ғазали философиялық ойларының мәні мен мағынасын ашу үшін, оның еңбектеріне философиялық, герменевтикалық талдау әдісі қолданылды. Салыстырмалы әдістеме арқылы Имам Ғазалидың этикалық көзқарастары өзге ғалымдардың ойларымен салыстырылды. Ойшыл өмір сүрген кезеңдегі тарихи, саяси және діни жағдайларды қарастыру үшін тарихи әдіс басшылыққа алынды. Сондай-ақ жүйелік әдіс арқылы адам мен қоғам арасындағы моралдық қатынастар тұтас жүйе ретінде қарастырылды.

Негізгі бөлім.

Ортағасыр мұсылман философиясында қоғамды қайта құруға байланысты қоғамдық-саяси мәселелермен шұғылдану әрекеті кеңінен тарады. Бұл шақта саяси-мемлекеттік теориялармен шұғылданған негізгі үш ағым қалыптасып үлгерді: біріншісі әрі беделдісі, мұсылман құқықтанушылары (факиһтер) мен дін ғұламаларының тұжырымдамасы; екіншісі, утопиялық теориялардың негізінде түрлі

«қайырымды қалаларды» жасаушы араб тілді перипатетиктердің тұжырымдамалары және үшіншісі, әт-Таухиди, Ибн Мискауай, Ибн Туфейлдің және т.б. саяси-әдептік теориялары.

Араб тілді перипатетиктер мен әдебиетші, филологтардың теориялары бір-бірінен баяндау әдісімен ерекшеленгенімен олардың барлығының жалпы мақсаты, дана басшының саналы билігінің астында бақытты ғұмыр кешу еді. Ол үшін бірінші басшының бойында әл-Фараби айтқандай «ізгілікті мінез» болуы қажет еді.

Көркем мінездің адам өміріндегі маңызы мен орнын көрсете білген сондай ғалымдардың бірі Ғазали: «Адам баласы тірі тұрғанда құмарлық, ашу, дүниесүйгіштік сияқты т.б. мінезден арылмайды», – деген пікірді сынға алады [1, 144 б.]. Өйткені бұлар құмарлық мінезін нәпсіден түп-тамырымен алып тасау қажет деп түсінеді. Негізінде олай емес, яғни құмарлық – табиғи қажеттілік. Бұл қасиет белгілі бір пайда үшін жаратылған. Егер ол толықтай сөніп қалса, онда адам бір пәлекетке дұшар болары анық. Сол сияқты егер ашу күші толықтай жоқ болса, адам өзінің өліміне себеп болатын нәрселерге қарсы күресе алмай, нәтижеде олар адамды жоқ етері анық.

Себебі Ғазалише адам табиғатындағы құмарлық күші, оның мал-мүлікке қызығушылығын оятады. Бұл махаббат адамды құмарлыққа жетектеп, тіпті дүние жинауға үндейді. Мақсат – бұл қасиеттерді мүлдем жоқ қылу емес, керісінше оларды бір орта өлшемге бағындыру. Сол сияқты

адам бойындағы ашу сипатына келсек, мұндағы қорқақтық пен ашушаңдықты тәрбиелеп, оны да көркем жағдайда сақтай білу қажет. Жалпы айтқанда, ашудың орташа деңгейіне иелік қылған адам – күшті адам. Ол оны ақылына бағындырады [2, 371 б.]. Біз бұл жерден Ғазалидің «орташа деңгей» деген тұжырымдамасын айқын көреміз.

Жүректің сау болуы үшін дүние-құмарлыққа бой ұрмау және ысырапшылдық пен сараңдықтан сақ болу шарт. Жүрек осы екеуінен (ысырапшылдық пен сараңдықтан) тең шамада алшақтаған жағдайда ғана кемелдікке жетеді, негізінде орта жол – осы. Адам дүниедегі барлық нәрселерді шеше алатындай құдіретті емес. Олардың шешетіні – адам болып қалу не қалмау, шын мәнділікті іздеу не ауытқу, құндылықтарды қастерлеу, қорғау не айырылу. Яғни әрбір адам өз өмірінде еркіндікке талпыныс жасауы керек. Еркіндіктің өзі – мәндердің мәні. Адам өмірінің ақырғы мәні – еркін өмір. Еркіндік қана адамды адам етеді. Еркіндіктен бас тарту, одан ауытқу – адам үшін адамшылығын, түпкі табиғатын, болмысын жоғалту деген сөз [3, 309 б.].

Ғазали «Ихяю улуми’д-диннің» «Ақайб ул-қалб» бөлімінде «жан» ұғымының мағынасын және оның «жүрек», «нәпсі» және «ақыл» терминдерімен байланысын зерттеп, адамзаттың болмысын жақсырақ ашып көрсету үшін осы төрт ұғымның психологиялық, эпипологиялық бір мағынаға ие екендігін дәлелдеген. Расында, ол «жанның» орнына анда-санда басқа ұғымдарды қолданады. Ғазали

адам болмысының мәнін зерттегенде баса назар аударатын ең маңызды мәселе – осы рухани аспект. Себебі, Құдайдың әміріне мойынсұнып, есеп пен жауапкершілікті сезінетін, ақыл-ой мен білімге ие, сезімдік шектен тыс болмысты қабылдап, ойлай алатын, әрі бұл дүниемен шектелмейтін өмір сүре алатын адам баласы – осының барлығына өзінің рухани болмысы арқылы қол жеткізеді [4, 243 б].

Сондықтан да Ғазали адамның қоғамда еркін ғұмыр кешуі үшін және қарым-қатынасты жоғарғы деңгейде реттеп отыру үшін өзінің этикалық тұжырымдамасын ұсынады. Бұл мұсылман ойшылының адам мен қоғам арақатынасы іліміндегі құндылықтар философиясынан анық байқалады. Мұның маңыздылығы мен өзектілігін дәлелдеу үшін Ғазали көрсеткен бірнеше адамгершілік негіздерге қысқаша тоқтап өтуіміз қажет. Мысалы: сұхбат айту, ұстаздық қылу, дос болу, жол жүрудің және шәкірт болудың негіздері секілді. Адам қоғамда басқалармен сүйіспеншілікпен ғұмыр кешуі үшін осы негіздерді басшылыққа алуы тиіс.

Сонымен адам мен қоғам өміріндегі этикалық құндылықтардың бірі – сұхбаттасу негізі. Ғазалише, сұхбат айтатын адам басқалардан пайда алуы үшін олардың бойынан өздеріне тән ерекшеліктерді байқауы қажет. Сұхбатты айтатын адам ақылды және көркем мінезді, жамандықтан алшақ әрі дүниеқұмар емес адам болғаны жөн.

«Адам әңгімесін айтқан уақытта еркін және ешкімге қысымшылық немесе т.б. зиян келтірмей отыра-

ды. Сөйлеген кезде дұрыс сөйлейді. Айтылған әңгіме үшін қуанышты екенін көрсетіп отырады. Тыңдаушылардың бірі сөйлесе оны тыңдайды. Орташа киінеді, яғни аса қымбат бағалы немесе қатты ескі киімдерді кимейді. Сұхбатта адамдарды жамандыққа шақырмайды, өзінің жасаған ізгі амалдары жайында басқаларға баяндамайды» [4, 424 б.].

Сұхбат айтушы адам ешкімді алаламайды, басқаның көңіліне кірбің түсірмейді. Өзі білмеген мәселеге қатысты жауап бермейді. Ашулану мен асығу әрекеттерінен алшақ, сұрақты жақсы түсініп жауап береді. Сөйлеп отырғанда саусақ, қол немесе көз сияқты дене мүшелерімен көп ишарат қылмағаны жөн. Екі адам сөйлесіп жатқанда, олардың сөзін бөліп араласпайды. Сөйлеу кезегі өзіне келгенде және сұрақ қойылғанда жауап береді. Олармен қайырласқан кезде, қош айтысып тұрады.

«Әңгімені тыңдағысы келмеген адамдарға сұхбат айтылмайды. Әңгіме таситын, пәлеқор немесе басқаның кемшілігін көргіш адамдармен сұхбат құрылмайды. Сондай-ақ жаман мінезді деп танылған адамдардың сұхбаттарына қатыспау және олардың бос, пайдасыз, мән-мағынасы жоқ сөздеріне құлақ аспау қажет. Керісінше, егер олар басқаның айтқан сөзін тыңдайтын болса, онда оларға сөздерінің дұрыс емес екенін айту керек» [5, 58 б.].

Ойшыл қоғамның ішіндегі адамдардың құрмет әдебін білу үшін, олармен сөйлескен кезде, өзінің сөйлеу мәнеріне көңіл бөлгенін жөн санайды. Сұхбатта пайдасыз сөздер

айтылмайды, сұхбаттың маңызы мен мазмұнын естен шығармай, соның шеңберінен шықпайды. Адам өзіне пайда алуы үшін белгілі адамдардың сұхбаттарына қатысып тұруы қажет. Ішке сәлем беріп кіреді, өзіне жақын, әрі ыңғайлы жерге орналасады және үйренгісі келген тақырып болса, сұрақ қойып, мәселені біліп алуға әрекет жасайды.

Ғазалидегі адам мен қоғам қарым-қатынасының келесі құндылық негізі – достық. Адам бауырларына қатысты әрекет қылғанда кейбір негіздерге мұқият болғаны жөн. Адам бауырына малымен жәрдем беруі, қажетін ақысыз өтеуі لازم. Бауырының сырын сақтап, кемшіліктерін жасыруы, оны көркем есіммен шақыруы қажет. [9, 207 б.].

Көршісі жоқ кезде оның мүлкін қорғап, оған насихат айтып, қайғысына ортақтасып, қуанышында қуанып, сөйлеген уақытта сөзін бөлмейді. Досы қайтатын болса, орнынан тұрып шығарып салуы тиіс және өзі жақсы көрген нәрселерін, досы үшін де жақсы көруі керек деген секілді кемелдікке жету жоларын айтады.

Адам досының айтқанына қарсы келмейді және онымен ұрыспайды. Досының балалары мен туыстарын жақсы көреді, оларды құрметтейді. Өзіне жасаған қате-кемшіліктерін кешіреді. Егер ол қателіктерін жалғастыра берсе, онда оған насихат айтуға тырысады. «Өлімінен соң оның әулетін ұмытпайды, бауырларымен қатынасы баяғы қалыпта жалғасады. Жолдас өзін досынан бір саты төмен санағаны жөн. Досының дұшпанымен достық құрмайды, до-

сымен ара-қатынасын үзуді қалап, сөз тасығандарға құлақ аспайды», – дейді Ғазали [6, 240 б.].

Ғазали антропологиялық ақиқат ретінде қабылдайтын ерік-жігерге былайша анықтама береді: «Адам баласы іс-әрекеттің нәтижесін және оның жақсылығын сезінгенде, оның ішінде осы жақсылықты қалауға және оның себептерін дайындауға деген ұмтылыс пайда болады, ол – ерік». Бұл өз кезегінде Фарабидің ерік туралы көзқарасына ұқсас. Дегенмен, Ғазали бұл идеяны дамытып, моральдық ерікті табиғаттың еркіне қайшы келетін ақыл талабы деп түсінеді. Сонымен қатар Ғазали адамгершілік өмір үшін тек ақылға ие болу жеткіліксіз деп есептеді. «Егер Құдай біздің әрекеттеріміздің салдарын білуге мүмкіндік беретін ақыл-ойды жаратумен қатар, осы салдарды қамтамасыз ету үшін органдарды іске қосатын агентті (ерік) жаратпаған болса, онда ақыл-ойдың үкімі мүлдем тиімсіз болар еді». «Демек, адамның ақыл-ойын пайдалану – тек нәпсілік (хайуандық) еріктен емес, Алла адам үшін жаратқан және салдарын болжай алатын қабілетке ие ақылға негізделген жоғары ерік арқылы ғана мүмкін болады.»[10, 8 б].

Ғазали адам бойындағы жақсы қасиеттер адам діндарлығы мен иманының көрсеткіші деп қарайды. Ғазалидің пікірінше, имандылық – жанда бар және өркендейтін пішін мен әдет. Ғазали іс жүзінде жүзеге асырылатын жақсы немесе жаман, дұрыс немесе бұрыс моральдық ойлар мәжбүрлеусіз және қысымсыз, оңай және еркін түрде жасалуы ке-

рек екенін айтады. Шынында да, моральдың осы сипаттамасына сүйене отырып, қысым мен мәжбүрлеумен байланысты кез келген жағдайда орындалатын әрекеттер мораль сана-тына жатпайды. Әрекеттердің ішінде жақсылық пен сұлулық болса, жақсы ахлақ, жамандық пен жамандық болса, жаман ахлақ болатынын айтады.

Ғалымның «Дін туралы ілімдердің қайта жандануы» атты еңбегінің үшінші томында «Достық пен бауырмашылдық әдебінің кітабы» деген арнайы бөлім бар. Мұнда ол «Достық пен бауырмашылдықтың артықшылығы және оның шарттары, мәртебелері мен пайдалары» тақырыбы аясында достық байланысының күллі қыр-сырын, шарттары мен талаптарын жеке-жеке талдайды. Ойшыл көптеген достық байланысының адам мен қоғам өміріндегі құндылық қасиеттерін баяндайды. Мысалы, адам досына күлімсіреп, тәтті сөзді болмақ лазым. Достары хаққында жаман сөздер айтпайды, досынан қандайда бір машақаттың болған-болмағаны жайында сұрап тұрады. Досы өзіне жақсылық жаса-са, оған алғысын білдіреді, оған өзі білетін жайттерді үйретеді, досының ашуын келтіретін нәрселерден алшақ жүреді, оның көңіліне қаяу түсірмеуге күш салады, онымен пікір алысып тұрады және оның көзқарасына құрметпен қарауы тиіс, – деп кеңес береді.

Басқа ғалымдар немқұрайдылық танытып, оларға қажетті деңгейде көңіл бөлмеген кейбір этикалық мәселелерге Ғазали арнайы тоқталып отырады. Сондай әдептілік мәселелердің

бірі – жолаушыға тән талаптар, яғни сапарға шыққан адамның ұстануы қажет ережелер жиынтығы. Бұл да Ғазалидің адам және қоғам іліміндегі ислами құндылықтардың санатына жатқызған әдептілік категориялардың бірі еді. Себебі мұсылман философиясындағы «кемел адам» тұжырымдамасы бойынша – адам тек логос, гностик емес, ол – барлығынан бұрын өмір жолаушысы. Алдында өмірлік қиындықтар мен сынаққа толы ұзақ сапарға шыққан жолаушы. Адам – өмірлік жолдың бойында Құдайдың тағдырына мойынсұнып, өз болмысының мақсатын түсінуге тырысқан пенде. Ибн Туфейілдің «әл-Қисса 'ан Хаййа» (Хаййя туралы қисса) әңгімесінде Хаййяның өмір сапарына шығып, жол бойындағы көптеген аялдамаларға тоқтап, өмірдің мән-мақсатын түсінгенін көреміз.

Сөйтіп Ғазали мистиктердің «өмір сапары» түсінігін қарапайым халықтың өмірде пайдаланулары үшін сапарға шыққан адамның ұстануы тиіс ережелерімен үйлестіреді. Жолға шыққан жолаушылар мына ережеге мұқият болғандары дұрыс: «Ұзақ сапарға шығатын адам әуелі қарыздарын өтейді, отбасына қажетті мөлшерде қаржы қалдырады, қолында аманаттары болса, оларды иелеріне табыс етеді. Жолда қажет болатын заттар мен қаржысын түгелдеп, өзімен сапарда серіктес болатын адамды таңдап алады, оның сапар достығына беріктігін байқайды. Жолға шықпас бұрын, отбасымен, ағайын-туыс, жолдас және көршілерімен көріседі. Аллаға мінажат етіп, жолға таңертеңгі уақытта

шығады. Сапарда дұрыс әңгіме айтылады, жол серікке құрмет қылады. Оны өзінен күдікпен қарайтын жағдайға келтірмейді. Сапарда жол серік екеуінен басқа адамдар болса, олармен көркем қатынас қылады. Сапардан қайтқанда, отбасына өзінің келетіні жайында хабар беруі тиіс. Үйдегілерге түрлі сыйлықтар алады», – дейді Ғазали [4, 323 б].

Мұсылман ойшылы «Әйюһа әл-уәләд» еңбегінде адам сапардағы үзеңгілестеріне құрметпен қарауы, жолда оларды артық күттірмеуі, сапар соңында серіктерімен қоштасқанда, біліп-білмей істеп қойған қателіктері үшін олардан кешірім сұрауы тиіс екенін айтады.

Ғазалидің адам мен қоғам өміріндегі келесі құндылық – шәкірт болудың негіздері. Сопылық ілімде кемелдену мәселесіне қатысты «му’аллим уа талиб» – «Ұстаз және шәкірт» теориясы қалыптасқан. Бұл тұжырымдаманың негізі Құраннан бастау алады: Мұхаммед пайғамбарға «Оқы!» деп бұйырылған аят сонау бастан «Ұстаз – Құдай, Шәкірт – адам» қатынасын ашық көрсеткен. Сопылар мұны иррационалды ойлау шеңберінде қатты дамытты. Алайда «орташа деңгейлік» бағытын ұстанған Ғазали білім әуелі шәкірт әдептілігі мен тәрбиесінен басталатынын дәлелдеді.

Ғазалише, шәкірт әуелі жақсы мінезді болуы қажет. Оның жүрегінде білімге деген сүйіспеншілік басым келеді. Шәкірт ілім үйренушілерге кішіпейіл, олармен пікірлес болмаған кезде араздаспайды. Тәлім алудың негізгі ережелерімен танысып, оларды

реттілікпен орындайды. Күллі білімді үйрену мүмкін емес, сондықтан өзіне жақын немесе келешекте пайдасы тиеді деген білімдерді бірінші орынға қою қажет.

Тәлім үйренуші, жүрегін түрлі жаман қасиеттерден тазартады. Білім үшін біраз қиындықтарға көніп, тіпті ол үшін қала немесе ел асып баруға әзір болады. Ұстазына қарсы сөйлемейді. Өзінің ойын ұстаздың пікіріне қарсы қойған шәкірт білім үйрене алмайды. «Сол сияқты шәкірт білімдегі пікірдің айырмашылығына көп көңіл бөлмегені жөн. Ұстаздың берген бағыты бойынша үйренеді. Кейін іргелі білімдерді үйреніп, аяғына нық тұрғаннан кейін, әлгі айырмашылықтарды зерттеуіне рұқсат. Алған білімді нәпсіге байлап, атақ-құмар болмау керек» [7, 128 б.].

Ғазали шәкірттің мойынындағы ұстаздың ақысын оның ата-анасының ақысынан да жоғары қояды. Себебі ата-ана баланың материалдық қажеттіліктерін өтеу үшін жәрдемші, ал ұстаз шәкіртіне дүние мен ақыреттегі бақыты үшін қажетті білімді үйретеді.

Шәкірт дүние тіршілігі үшін керек тәлімді, ахлақ құралдары мен қоғамның ерекшеліктерін ұстаздың жәрдемімен үйренеді. Шәкірт ұстазына құрметпен қарайды, оны көрген жерде қолынан сүйеді, жағдайын сұрайды. Қасына келіп, рұқсат сұрап отырады. Ұстазының қандайда бір ісі болса, жеке шаруасын тастап, әуелі ұстазына жәрдем беруі қажет. Ұстазы кедей болса, оған ізет қылып, шама-сына қарай құрмет көрсетеді.

Мұсылман ойшылы «Бидаяту әл-һидая» еңбегінде білім алғысы ке-

летін шәкірттің бойында болуы тиіс сипаттарды санап көрсетеді. Өзінің этикалық насихаттарында шәкірттің әдептілігі мен көркем мінезділігін жоғары бағалады. Оның білімге жету жолдарын іздеді: Шәкірт ұстаздың қасына рұқсат сұрап және сәлем беріп кіреді. Оның қасында аз сөйлейді. Ұстаз сұраса, жауап береді, оның сөзіне қарсы сөз қайтармайды. Қасындағы шәкірттермен әңгімеге алданбай, дәріске көңіл бөледі. Ұстаз аулаға шығу үшін орнынан тұрған сәтте, ол да орнынан тұрады. Ұстазына ренжіген шәкірттің алдында, ол жайында сөз айтылмайды, ұстазды жамандамайды. Шәкірт ұстаз хақында үнемі жақсы ойда жүруі керек.

Әл-Фараби де «Азаматтық саясат» трактатында надан адамдарды сөккенде «му’аллим уа толиб» – «ұстаз және шәкірт» теориясын ұстанған болатын. Адам бақытқа жетелейтін ұстазға мұқтаж. Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол адам бақыттың не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы тиіс. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуі керек екенін біліп, соған әрекет жасауы керек. Әртүрлі индивидтердің түрліше қасиеттерінің айтылғанынан мынадай айқын қорытынды шығады: білуі тиіс болған нәрселер мен бақытты кез келген адам біле бермейді. Бұл – әрбір адамға берілетін қасиет емес. Ол үшін ақылгөй ұстаз керек деген ойын топшылайды [8, 205 б].

Мемлекет азаматтарына осындай ізгілік үйретуші адам – ұстаз. Ғазалише, ілім үйреніп, кейін басқа

адамдардың үйренуіне жәрдемші болу – ең үлкен шарапат. Осының барлығын ескерген Ғазали үшін ұстаз болу – қоғамдағы ислами құндылық категорияларының негізін қалау болып табылады. Себебі, үйретуші – шәкірт үшін бағыт-бағдар беруші. Ұстаз болу оңай шаруа емес, ол шәкіртке жол көрсетеді, өзінің бақылауында ұстайды.

Ұстаз шәкіртінің қасына сүйіспеншілікпен келеді, тіпті үйреткен білімі үшін одан сыйлық немесе алғыс күтпейді. Тақырыпты толық және анық түсіндіреді. Ұстаз өзінің білім қорын толықтырып, байытып тұрады және шәкіртке өзінің пәнінен басқа пәндерді оқуы үшін жеңілдік жасайды. Олардың сұрақтарына сабырлықпен жауап береді, айтқандарын зейін қойып тыңдайды. Білмейтін сұрағына қысылмастан «білмеймін» деп жауап беруі керек. Кім дұрыс сөз айтса, соны қаперіне алсын – деп кеңес береді ойшыл. Осылайша ол шәкірт болудың маңыздылығын ашып, рухани жетілу ұстаздық тәрбие арқылы да болатынын көрсетеді.

Қорытынды.

«Ислам құжаты» атанған Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазалидің есімі тек ислам өркениеті үшін ғана емес, күллі әлем өркениеті үшін де аса маңызды болып табылады. Оның еңбектері және ойлары философия, теология және этика салаларына терең әсер етіп, адамзаттың рухани даму жолында із қалдырды. Оның еңбектері және ойлары орта ғасырлардағы адамзат ойының дамуына айтарлықтай ықпал етті, тіпті

Еуропағада жетті. Оныңшығармалары философия, теология және этика салаларындағы пікірталастарға бағыт берді және бүгінгі күнге дейін зерттелуде. Араб, иран және ислам әлемін зерттеуші француз шығыстанушысы А. Массэ ол туралы былай деп жазды: «Ғазалидың әсері соншалықты терең болды, оны Фома Аквинскиймен салыстыруға болады. Мұның дәлелі – аристотелизмнің мүлдем беделдігінен айрылғандығы» [11, 165 б.].

Қорыта келгенде, Ғазали адам мен қоғам арасындағы жүйелік байланысты зерттей келіп, жалпыға тән этикалық құндылықтар философиясын ұсынады. Адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен міндетін

атқарудағы этикалық ұстанымымызды суреттей келіп, терең сүйіспеншілік пен мейірімді сипаттайды. Сонымен қатар, мұсылман ойшылы адам мен қоғам қарым-қатынас дамуының көзін ғылым мен білімнен және озық мәдениет құндылықтарынан іздеді. Ойшылдың адамгершілік ілімінен аңғаратынымыз адам мен қоғам қарым-қатынас саясаты – мораль құндылықтарының бір бөлігі. Ол үшін қатынас – адам өміріндегі белгілі жағдайларға байланысты жүріп-тұру өнері. Адам осы өнерді игеріп, бойына сіңірудің арқасында қоғам мүшелеріне мейірімділік, сүйіспеншілік және түсінушілікпен қарайтыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-Дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т. 3. – 584 б.
2. D. Sunar. Islam Felsefesi Dersleri. – Ankara: Ankara nashryati, 1967. – 371 s.
3. Қазақ даласының ойшылдары (XVIII–XIX ғғ.) 4-кітап. – Алматы: Философия және саясаттану институтының компьютерлік-баспа орталығы, 2004. – 309 б.
4. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-Дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т. 2. – 530 б.
5. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Бидаяту әл-Һидая. – Қаһира: Әл-Иман, 2002. – 278 б.
6. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Кимия әс-Сағада. – Байрут-Лубнан: Дар әл-Мактаб, 1994. – 346 б.
7. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-Дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т.1. – 525 б.
8. Бурабаев М.С. Фараби Аристотельден кейінгі екінші ұстаз. – Алматы: Мария, 2006. – 280 б.
9. Viva Fadma Onilivia. Imam Al-Ghazali's educational thought and its relevance to contemporary Islamic education literature review on scopus indexed articles. Tawazun: Jurnal Pendidikan Islam Vol. 18, No. 1, (2025):207–220, DOI: 10.32832/tawazun.v18i1.16586
10. Байтенова Н.Ж., Альмухаметов А.Р. Антропозитическая концепция аль-Газали. ҚазҰУ хабаршысы, Дінтану сериясы..№1 (9). 2017.
11. Массэ А. Ислам. Очерк истории. – М.: «Наука», 1982. – стр. 229

REFERENCES

1. Abu Hamid Muhammed ibn Muhammed al-Gazali. Ihia'u 'ulum ad-Din. – Mysyr: Dar al-İman, 1996. – T. 3. – 584 b.
2. D. Sunar. Islam Felsefesi Darsleri. – Ankara: Ankara nashryati, 1967. – 371 s.
3. Qazaq dalasynyn oishyldary (XVIII–XIX gg.) (Thinkers of the Kazakh Steppe). 4-kitap. – Almaty: Filosofia jane saiasattanu institutynyn kompiuterlik-baspa ortalıgy, 2004. – 309 b.
4. Abu Hamid Muhammed ibn Muhammed al-Gazali. Ihia'u ulum ad-Din. – Mysyr: Dar al-İman, 1996. – T. 2. – 530 b.
5. Abu Hamid Muhammed ibn Muhammed al-Gazali. Bidaiiatu al-Hidaia. – Qahira: Al-İman, 2002. – 278 b.
6. Abu Hamid Muhammed ibn Muhammed al-Gazali. Kimia as-Sagada. – Bairut-Lubnan: Dar al-Maktab, 1994. – 346 b.
7. Abu Hamid Muhammed ibn Muhammed al-Gazali. Ihia'u 'ulum ad-Din. – Mysyr: Dar al-İman, 1996. – T.1.– 525 b.
8. Burabaeв M.S. Farabi Aristotelden keingı ekinshı ustaz (Al-Farabi is the Second Teacher after Aristotle). – Almaty: Mariia, 2006. – 280 b.
9. Viva Fadma Onilivia. Imam Al-Ghazali's educational thought and its relevance to contemporary Islamic education literature review on scopus indexed articles. Tawazun: Jurnal Pendidikan Islam Vol. 18, No. 1, (2025):207–220, DOI: 10.32832/tawazun.v18i1.16586
10. Baitenova N.Zh., Almukhametov A.R. Antropojeticheskaja koncepcija al'-Gazali. KazYU habarshysy, Dintanu serijasy..№1 (9). 2017.
11. Massje A. Islam. Ocherk istorii. – M.: «Nauka», 1982. – str. 229

Авторлар туралы мәлімет:

Сандыбаев Жалғас Садуахасұлы – филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор. Мақсұт Нәрікбаев университеті, Қазақ және ислам құқығы орталығының бас сарапшысы (Астана, Қазақстан, e-mail: Abu_tasnim@mail.ru, ORCID ID:0000-0002-3878-3122).

معلومات عن المؤلفين:

سانديباييف جالغاس سادواخاسولي – دكتوراه في الفلسفة، أستاذ مشارك. خبير رئيسي في مركز القانون الكازاخي والإسلامي بجامعة ماكسوت ناريكبايف (أستانا، كازاخستان، e-mail: Abu_tasnim@mail.ru). ORCID ID:0000-0002-3878-3122

Information about authors:

Sandybaev, Zhalgas Saduakhasuly – Candidate of Philosophy, Associate Professor. Chief Expert at the Center for Kazakh and Islamic Law, Maksut Narikbayev University (Astana, Kazakhstan, e-mail: Abu_tasnim@mail.ru, ORCID ID:0000-0002-3878-3122).

Информация об авторах:

Сандыбаев, Жалғас Садуахасұлы – кандидат философских наук, ассоциированный профессор. Ведущий эксперт Центра казахского и исламского права Университета Максута Нарикбаева (Астана, Казахстан, e-mail: Abu_tasnim@mail.ru, ORCID ID:0000-0002-3878-3122).